

"האם יש קשר בין יהודי איראן, בוכרה ואפגניסטן?"

דברים בערב ההשקה במרכז אב"א

בן-ציון יהושע

מנחה הערב יקיר ירושלים הסופר אלי עמיר, מספר הסיפורים יהודה עצבה, חברי בנימין בן דוד, דוקטור צילה זן-בר צור, הרב והמוסיקאי דוד לואיס, ידידות וידידים, משפחה יקרה, קהל יקר

זכות גדולה נפלה בחלקי לעמוד היום בפניכם בערב ההשקה לספרי ה-11: "מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן ובוכרה". אני רוצה לפתוח בווידוי אישי. אמי ז"ל היא ספרדייה בת ירושלים מזה מאות שנים, בת למשפחת אלקלעי ומקור משפיע על יצירתי הספרותית. אבי עליו השלום, נולד יתום לאחר שאביו יהושע רז נרצח באפגניסטן על-ידי שודדים בזמן הריונה של אמו. בגיל 13 ברח מאפגניסטן ועלה ארצה בשנת 1898, השנה שבה ביקר הרצל בארץ ישראל. מילדותי הייתי סקרן לגבי ארץ הולדתו של אבי. בלימודי באוניברסיטה העברית לפני שנות דור, חשתי חובת כבוד לשורשים שלי וביקשתי לכתוב עבודה סמינריונית על יהודי אפגניסטן, מבלי לדעת למה אני מכניס את ראשי. הפרופסור המכובד שלי, ששמו שמור במערכת, אמר לי: בן-ציון, עזוב את אפגניסטן. אנחנו לא יודעים עליה דבר וחצי דבר. אין עליה חומר. אין מה לחקור שם. שמע בקולי, קח תעודה ארכיונית מאיטליה על אחת הקהילות שם ותכתוב עליה. יש מספיק חומר ביבליוגרפי על איטליה. על אפגניסטן ועל הקהילות הסמוכות לה לא נכתב דבר וחצי דבר, וגם לא תמצא דבר. אודה ואתוודה, ברוב תמימותי לא הבנתי למה

ההיסטוריוגרפיה היהודית שכחה את הקהילות של מרכז אסיה, או בעצם התעלמה מהן. לא הבנתי למה אין חומר על יהודי אפגניסטן ועל הקהילות היהודיות במרחב האיראני. לא הבנתי מדוע חוקרים התעלמו מקיומן של הקהילות הללו. חשבתי כבר אז שבבוא היום בני הקהילות האלה הם שיגאלו את ההיסטוריה של קהילות אבותיהם ואימותיהם. הצעתי לפרופסור המכובד, שאכתוב על רב סעדיה גאון. 'טוב מאוד', אמר הפרופסור. מה תכתוב עליו? הצעתי לכתוב על הפולמוס בין רב סעדיה גאון לחיווי הבלכי, שמוצאו מבלך באפגניסטן. הוא אהב את הנושא. וכך, בדלת אחורית והודות לפולמוס של רב סעדיה גאון, נכנסתי לנושא האפגני וכלל שנברתי בספרים מרחבי העולם גיליתי שיש חומר רב והותר. צריך רק לנבור ולנבור, לחפש ולמצוא. זאת הייתה עבודתי הראשונה שלמרבה הפתעתי אפילו זכתה לשבחים. אחריה חקרתי את מנהגי החתונה אצל יהודי אפגניסטן, עבודת שדה שרובה ראיונות. להפתעתי, גם העבודה הזאת זכתה להדים חיוביים לאחר שהתפרסמה בשנתון 'שבט ועם', בהוצאת ועד העדה הספרדית. בעקבות המחקר הראשוני הזה, החל מוזיאון ישראל, באמצעות הגברת נועם ברעם בן-יוסף, ללמוד את הנושא, לאגור מוצגים וכך יצאה לדרך התערוכה 'בואי כלה' על מנהגי חתונה של יהודי אפגניסטן, כפי שמעידה במבוא לספר התערוכה נועם ברעם.

מאז הלכתי שבי אחרי קורות הקהילות שבמרחב האיראני. ככל שהעמקתי לחקור את קורותיהם של יהודי אפגניסטן, רק טבעי היה שאגיע לקהילת האם משהד באיראן, שהם אבותיה של קהילת הראת באפגניסטן ואבותיי שלי, שבשנת 1840 ברחו מפרס השיעית, ברחו מחיי אנוסים ומצאו מקלט בהראת שבאפגניסטן הסונית. חמש עשרה שנות עבודה מפרכת הביאו לעולם את ספרי רב-ההיקף 'מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן', שיצא לאור בהוצאת

מוסד ביאליק. רק הרשימה הביבליוגרפית של הספר משתרעת על 31 עמודים עם מאות מקורות. מתוך אין חומר הזה יצא הספר הזה בהיקף של 750 עמוד בשנת 1992 ואזל עד מהרה. ספרי החדש 'מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה' הוא המשך ישיר לספרי שיצא לפני 21 שנים.

בעקבות ספרי הראשון, נתבקשתי על-ידי קולומביה יוניברסיטי והוצאת בריל בליידן הולנד, לכתוב את הערכים על אפגניסטן ועל ח'וראסאן לאנציקלופדיה על היהודים בארצות האסלאם.

הספר עורר הדים חיוביים ונתבקשתי על-ידי 'נתיב לשכת הקשר' לצאת בשליחות ממלכתית אל הקהילות היהודיות במדינות המוסלמיות של מרכז אסיה, שזמן קצר קודם קיבלו את עצמאותן. במרחבים העצומים האלה במרחבים של אלפי קילומטרים שבהם חיו פזורי היהודים עסקתי בבניית מרכזי הכשרה מקצועית ואולפנים לעברית לקראת עליית היהודים שישבו על מזוודות. במקביל עסקנו בחילוץ יהודים מארצות מצוקה והעלאתם לארץ, לעתים תחת אש. מטוסים נחתו והעלו יהודים. לא נותר יישוב יהודי בארצות המוסלמיות של מרכז אסיה הסובייטית, שרגלי לא דרכו עליו. חקרתי, דרשתי ותיעדתי את חיי היהודים שם בראיונות ובתעודות וממראה עיני על מנהגים ומסורות. זמן קצר לאחר מכן היישובים שתיעדתי התרוקנו מיהודיהם שעלו ארצה או התפזרו באירופה ובאמריקה. ספרי הוא גם צילום מצב של חיי היהודים לפני שננטשו את מקומות מגוריהם, הגרו לאירופה ואמריקה או עלו לארץ.

המפגש שלי עם יהודי איראן, בוכרה ואפגניסטן עורר בי את השאלה המרכזית: מיהם היהודים האלה הפזורים על פני אלפי קילומטרים מרובעים ורחוקים פיזית זה מזה? האם יש קשר ביניהם? האם מוצאם אחד הוא? הספרים שנכתבו על הקהילות האלה עסקו בכל קהילה

בנפרד ולא התעמקו בשאלת הקשר הלשוני, האתני, התרבותי וההיסטורי שביניהן. לראשונה הבאתי בספרי 'מאחורי מסך המשי' את שלוש הקהילות האלה היושבות בחבל ח'וראסאן באכסניה אחת.

מצאתי שיהודי המרחב האיראני פרס-איראן, בוכרה ואפגניסטן, החיים במשולש ההישרדות הח'וראסאני, הם חטיבה תרבותית אתנית אחת על מאפייניה הייחודיים של כל קבוצה בתוכה. עד המאה ה-16 ועליית השיעה כדת האימפריה הפרסית כל המדינות האלה היו חלק מהאימפריה הפרסית. המאבק בין סונים לשיעים קרע את איראן מאפגניסטן ובוכרה. במאה ה-18 בעקבות מלחמות החאנים נוצר נתק בין בוכרה לאפגניסטן. גבולות מדיניים אינם קובעים גבולות אתניים, תרבותיים ולשוניים. הלשון הפרסית על כל ניביה היא השפה הרווחת באיראן, אפגניסטן ובוכרה. הפיצול המדיני והנתק עשו את שלהם. נכנסו השפעות לשוניות טורקיות בחמש המדינות המוסלמיות שעליהן שלט אמיר בוכרה ונוצרה התג'יקית-יהודית, המוכרת לנו כבוכרית. באפגניסטן אנו מוצאים את הדיקלטים הגולפאיגאנים, הגיליקי, בהשפעת המהגרים ממשדד, והדארית הפרסית, המוכרת לנו כהראתית או יזדית. היו חטיבות לשוניות אבל כולן השתייכו לתרבות הפרסית

משולש ההישרדות – ח'וראסאן – ארץ השמש

כשאנו מדברים על 'משולש ההישרדות' של יהודי ח'וראסאן אנו רואים בקודקוד של המשולש את בוכרה על חמש המדינות המוסלמיות שבהן חיו יהודים בוכרים: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטאן וקירגיזסטן, שבעבר היו רפובליקות סובייטיות; בצלע הימנית-המזרחית של 'משולש ההישרדות' מצויה אפגניסטן ובצלע

השמאלית-המערבית מצויה איראן, או בשמה הקדום – פרס. 'משולש ההישרדות' הוא אפוא כינוי למקום מושבם הלא קבוע של יהודים, שחיו במרכז אסיה. הדרך היחידה שעמדה בפני יהודים שנרדפו על נפשם הייתה לברוח מצלע אחת לצלע אחרת בתוך המשולש שבו חיו. עד יעבור זעם. יש והשתקעו במקום מושבם החדש, ויש שנטשו גם אותו לטובת צלע אחרת במשולש ההישרדות. היהודים הנרדפים חיפשו, בדרך הטבע, ביטחון אישי וביטחון כלכלי, זמני או לאורך זמן. זאת כנראה הסיבה העיקרית שהיהודים עסקו במסחר ובמקום מקרקעין העדיפו רכוש נזיל ובר מימוש. הם היו בתנועה מתמדת מטעמי ביטחון אישי ובריחה מפני רודפיהם, או נדידה לערי מסחר במרחב, כדי לשפר את אפשרויותיהם הכלכליות.

'משולש ההישרדות' ממוקם בח'וראסאן שהיא חלק מן המרחב האיראני. האזור מוכר לנו בשמו ההיסטורי 'ח'וראסאן הגדולה', שגבולותיה לא היו קבועים והם השתנו במרוצת השנים. בין הערים שנכללו בה, אנו מוצאים את נישאפור וטוס באיראן, באלך והראת באפגניסטן, מרו-מארי בטורקמניסטן; סמרקנד ובוכרה באוזבקיסטן. בצפון היא גבלה בים הכספי ובדרום היא גבלה עם סיסטאן במזרח איראן והרי הינדו-קוש באפגניסטן.

הגבולות העכשוויים של איראן עם שכנותיה במזרח ובצפון הם גבולות מדיניים ואינם משקפים את מרחב התרבות הפרסית, גדול המימדים, שכלל את אפגניסטן ואת חמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. הקשר בין איראן לאפגניסטן משתקף לא רק בשפה הפרסית על ניביה השונים, אלא בכמות עצומה של ספרים ומנהגים, המשותפים לעמי האזור. אפגניסטן והמדינות הדוברות פרסית במרכז אסיה קרובות לאיראן הרבה יותר מאזרבאיג'אן הפרסית, שבה דוברים בעיקר אַזֶרִית, שהוא ניב טורקי. יתר על כן, גדולי היוצרים בלשון הפרסית חיו

ופעלו בח'וראסאן בתקופת הרינסאנס התרבותי-ספרותי של העמים דוברי פרסית במאות ה-9, ה-10, וה-11, בין השאר רודאקי (נפטר 940), דאקיקי (נפטר 975), ענצארי (נפטר 1039) והגדול שבכולם פרדוסי – מחבר השאה נאמה (נפטר 1020) – נחשבים לנכס תרבותי משותף לעמי ח'וראסאן רבתי.

הפיצול בין פרס-איראן לאפגניסטן ובוכרה אירע בעיקר במאה ה-16 בעקבות הפיכתה של האמונה השיעית לדת המדינה. אפגניסטן ובוכרה הסוניות נותקו מפרס ומאחר יותר נוצר פיצול בין אפגניסטן לבוכרה.

רדיפות דת מלוות בפוגרומים

חיי היהודים במרחב האיראני – פרס – בוכרה ואפגניסטן – היו חיים של רדיפות ושנאת ישראל הן במחוזות סוניים והן במחוזות שיעיים. גם כשהמניע היה כלכלי והסביבה הנוכרית קינאה בהצלחת היהודים, המגמה הייתה להשפיל את היהודים ובסופו של תהליך לאסלם אותם. רבים מהם בורחים מבוכרה לסמרקנד כדי לקבל את חסות הצאר הרוסי. יהודי משהד נאלצים לקבל את האסלאם השיעי בשנת 1839 והם בורחים לאפגניסטן ולטורקמניסטן. המשהדים והבוכרים מביאים איתם למקומם החדש עולם תרבותי שלם.

הגירה למטרות מסחר

מעניין לעקוב אחר נדידתם של המשהדים בעקבות מקורות פרנסה. האנוסים יוצאים ממשד לצורכי מסחר ומגיעים לאפגניסטן ושבים וחוזרים לחיי אניסות במשהד.

אם נעקוב אחר נדידתם של יהודים אלה, שראשיתה הגלייה מהקווקז לצפון איראן ומשם הוגלו למשהד, וממשהד הגיעו להראת שבמערב אפגניסטן ומשם לקאבול שבמזרח אפגניסטן ומקאבול הגיעו

לסמרקנד והיו לגורם דומיננטי לכל מקום שהגיעו אליו. מסמרקנד הם בורחים בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין ותוכנית החומש של סטלין ולא להאמין – אחרי כמה דורות הם לובשים את אצטלת האנוסים מחדש וחיים במשהד. – איך נגדיר יהודים אלה? קווקזים – משום מוצאם? פרסים-איראנים – בשל מגוריהם בקזווין ובמשהד? אפגאנים – בשל מקום מגוריהם בהראת, קאבול ותשקורגאן? בוכרים – בשל מגוריהם בסמרקנד? או אולי נקרא להם ארצישראלים – כי חלקם לקחו חלק בבניית שכונת הבוכרים בירושלים ולימים חלקם ירדו מן הארץ לטובת מסחר באירופה ובאמריקה? בכל מקרה, יהודים נודדים אלה הם בני המרחב האיראני הדובר פרסית. הם נדדו לאורך כל ההיסטוריה שלהם, מרצון או מכפייה.

נדידה על רקע כלכלי – ערי המסחר

אחד המאפיינים של יהודי המרחב בוכרה, אפגניסטן ואיראן היא היציאה לתקופות ארוכות לערי המסחר במדינות השכנות במרכז אסיה. הגברים נעדרו מביתם לאורך חודשים ארוכים. המשהדים חיו שם עם האפגנים והבוכרים. התקשורת הייתה בניבים השונים של הפרסית היהודית, או בלשון הקודש. הייתה גם לשון לא-תוראי, שימוש במילים עבריות בתוך משפט בלשון הפרסית, כמו: 'ויברח-קון' (תעשה 'ויברח'). הגוי שמע כביכול פרסית ולא הבין מילה. הסוחרים הגיעו לביתם ערב פסח וערב הימים הנוראים והביאו עמם מנהגים ומסורות שקלטו מהסוחרים היהודיים שהגיעו ממחוזות אחרים.

בדורות האחרונים אנו מוצאים יהודים שנוטשים את משפחותיהם ונוסעים לערי המסחר או לתחנות מסחר: אובה, אנדכו'י, אקצ'ה,

גאזני, גאזארגאה, יולוטאן, מאזאר-י שאריף, מאימאנה, מֶרו, סרכ'ס, קאלה-י נוב, קונדוז, שיברגאן, תשקורגאן,

על העיר מֶרו מספר הנוסע אפרים ניימרק במאה ה-19 :

נכבדיהם [של אנוסי משהד] לא אוכל לקרוא בשם פן אהיה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניזשני, אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנוסים האלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם, ויותר מזה ידע האיש אשר יבוא עירה מֶרו במסילה החדשה [הרכבת הטרנס כספית] גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רש"י ולשון הקודש ע"י בית הדואר אשר במֶרו, אם ידע שמה אחד מנכבדי העדה...

בעת הווסד העיר הזאת [מחדש] נמצאו שמה כעשרים יהודים הראתים אשר סחרו את התורכמאנים, ואחרי שיצאה הפקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה, אז התאמצו ויקנו להם כברת ארץ ויבנו שמה בתים וחנויות. גם משהדים מן האנוסים נפלו עליהם, עד כי נקבצו שמה כששים מאחינו אשר בני ביתם יושבים במשהד ובהראת... ואחר באו גם מאחינו הבוכארים זעיר שם מְרָה.

המופלא בסיפור הזה, שהאנוסים של משהד לא נתקעו במשהד אלא יצאו ממשהד לצורכי מסחר לתקופה ארוכה או קצרה ועסקו במסחר בטורקמניה, ובערים אחרות בצפון אפגניסטן ובצפון איראן. בחגים ראש השנה ובפסח הם נסעו למשפחותיהם במשהד ושם הם שבו והתנהגו כאנוסים המקיימים כלפי חוץ את חוקי האסלאם השיעי. וכך חוזר חלילה. מספר ארמיניוס ומברי על פגישתו בעיר הראת עם אחד האנוסים שסחר בעתיקות בהראת. נוצר קשר יפה בין המשהדי שהתנהג כיהודי בהראת לבין ארמיניוס ומברי. יום אחד פגש ומברי את היהודי הזה במשהד ופנה אליו בידידות: שלום יהודי!

המשהדי האנוס היה מזועזע מפנייתו של ומברי ואמר: פה במשהד אני מוסלמי. אל תקרא לי יהודי, כי אני עלול לשלם בחיי.

בעקבות התוכנית הכלכלית החדשה של לנין ותוכנית החומש של סטלין, כמה אלפי יהודים בורחים ממרכז אסיה הסובייטי לאפגניסטן ולאיראן. השפעתם של הבוכרים הייתה גדולה על יהודי אפגניסטן, שנטשו כמה ממנהגיהם הישנים. למוסיקה הדתית של יהודי אפגניסטן נכנסו מוטיבים בוכרים.

למרות המרחקים הגדולים ההשפעות ההדדיות היו גדולות בתחומי הלשון, השירה והפיוט והספרות בפרסית-יהודית שנדפסה בירושלים והופצה בכל המרחב האיראני.

בסיכום, נציין שיהודי המרחב האיראני – פרס-איראן, אפגניסטן ובוכרה על כל מחוזותיה הם קבוצה אתנית אחת, שבמרוצת השנים כל תת קבוצה פיתחה ניב לשוני מיוחד לה עם דפוסי תרבות ומנהג וסממנים טיפוסיים למרחב שבו חיו.

ספרי הוא מעין אנציקלופדיה. יקומו מעתה חוקרים צעירים וייקחו כל ערך מספרי ויכתבו עליו דיסרטציה – דהיינו דוקטורט. מה שברור רבותי, העבודה החלוצית נעשתה וינוח מורי ורבי בשלום על משכבו, אני יכול לבשר לרוחו, שאכן יש חומר רב המככה שיגאלו אותו.

קהל יקר,

זאת ההזדמנות להודות בערב זה לקהל היקר שהגיע וכיבד את מחבר הספר 'מאחורי מסך המשי'. זאת ההזדמנות לברך חגיגת את מנחה הערב הסופר אלי עמיר על ההנחיה המקצועית, אך בראש וראשונה אני מברך אותו גם בשמכם על קבלת התואר יקריר ירושלים. כבוד הוא

לעירנו שאלו עמיר הוא מבחירי בניה ויקיריה. כבוד לאלו עמיר שירושלים רואה בו בן יקר. כבוד לי על חברות רבת שנים.

אני מבקש להודות למשפחתי, לחבריי וידידי, ולקהל היקר, שכיבדו אותי בערב זה. ובראש וראשונה אני מבקש להודות לדוברים בערב הזה, שחלקם הגיעו ממרחקים כדי לספר על הספר ועל מחברו.

אני מודה לד"ר שלמה חי חיזק, נשיא מרכז אב"א, שפתח בפניי את שערי הבית הזה; לחבריי וידידי - פרופ' יוסף טובי, מגדולי חוקרי הפיוט בימינו, למספר הסיפורים יהודה עצבה, שהגיע ממודיעין החשמונאית. מפעליו של יהודה בתחום המסורות הסיפוריות של עדות ישראל הם מיוחדים במינם. תיכנסו לאתר שלו ותיווכחו. לבנימין בן דוד שהגיע מחניתה הרחוקה כדי לספר על השרות המשותף שלנו במרחבים של מרכז אסיה, לד"ר צילה זן-בר צור שהגיעה מן הגליל לירושלים. צילה קיבלה בימים האחרונים את תואר דוקטור בעקבות מחקר שלה על האישה האפגאנית. תודה למוסיקאי, מלחין ונגן וירטואוז הרב דוד לואיס, שהתנדב להנעים לנו נגינו. אהבתי שלוחה לכל אחד ואחת מהם.

תודה לצוות מרכז אב"א ובראשם לשושנה בבחאנוב, שפעלו להצלחתו של הערב המיוחד הזה.

וקודם שנתפזר, קהל יקר, בקהל נמצאים שני נכדיי בן [על שמי] ויצחק יהושע, שבשנתיים האחרונות למדו בישיבת 'נתיב אריה' בצמוד לכותל המערבי ובימים אלה הם חוזרים לבתייהם בארצות הברית כדי ללמוד הנדסה וכלכלה בקולומביה יוניברסיטי ובישיבה יוניברסיטי. אני מאחל לנכדיי האהובים דרך צלחה. ברכות גם לנכדיי החיים כאן בירושלים עירי היקרה שאותה אני מעלה על ראש שמחתי.

ושוב תודה לכם קהל יקר. ערב טוב.

הרב דוד לואיס

מלחין ונגן

הרב דוד לואיס, הוא בעלה של הגב' פנינה לואיס, נכדתו של הרב מולא יהושע עמרם.

דוד לואיס נולד באילינוי ארצות הברית בשמחת תורה. עלה ארצה מארה"ב בשנת 1978.

לפרנסתו הוא מנגן בתזמורות סימפוניות, בלהקות כליזמר ובחתונות. הוא גם משורר.

הרב דוד לואיס הלחין מוסיקה עבור להקות כלי מיתרים וסימפוניות, ועובד בהקלטות ועיבודים.

גר בירושלים עם אשתו פנינה העובדת כסמנכ"לית ב"מכון המקדש" ועם ששת ילדיהם.